

GLORIAM PRAECEDIT HUMILITAS

(PRZ 15,33)

KSIĘGA PAMIĄTKOWA

DLA KSIĘDZA PROFESORA ANTONIEGO TRONINY

w 70. ROCZNICĘ URODZIN

CZĘSTOCHOWA 2015, s. 737-755

KS. MARIUSZ SZMAJDZIŃSKI

(STOWARZYSZENIE BIBLISTÓW POLSKICH)

JĘZYK ARAMEJSKI. LINGUA FRANCA STAROŻYTNEGO BLISKIEGO WSCHODU

*Mów, prosimy, do sług twoich po aramejsku,
gdyż go rozumiemy. (2Krl 18,26)*

Aramejski, ugarycki, syryjski, grecki – to języki orientalne, które Ksiądz Profesor Antoni Tronina, wykładał przez wiele lat w Instytucie Nauk Biblijnych KUL. Dokonał z nich też wiele przekładów na język polski.¹ Jest także autorem

¹ Przykładowo: (a) z języka **ugaryckiego**: *Kananejski „cykl Baala” według tradycji z Ugarii*, CzST 15-16 (1987-1988) s. 31-54; *Eposy ugaryckie o Kerecie i Akhacie*, ScrL 1 (2009) s. 563-621; (b) z języka **greckiego**: *List do Hebrajczyków*, w: *Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi. Przekład ekumeniczny z języków oryginalnych*, red. M. Kiedzik – J. Warzecha, Warszawa 2001, s. 511-534; *Św. Atanazy, List do Marcelina o interpretacji Psalmów*, VoxP 10 (1990) 18, s. 303-331; *Psalmi Salomona oraz ich echa w pismach Nowego Testamentu*, RT 41 (1994) 1, s. 65-78 i RT 42 (1995) 1, s. 45-58; *Psalterz Biblii Greckiej*, Lublin 1996; *Testament Joba*, ScrL 2 (2010) s. 519-548; *Żywoty proroków*, ScrL 4 (2012) s. 377-397; *Paralipomena Jeremiasza Proroka*, ScrL 5 (2013) s. 555-575; (c) z języka **syryjskiego**: *Odnalezienie Prawdziwego Krzyża. Syryjska legenda Judy Kyriaka*, VoxP27 (2007) 50-51, s. 535-549; *Apokryfy syryjskie. Historia i Przysłowia Achikara. Grota Skarbów. Apokalipsa Pseudo-Metodego*, Kraków 2011; *Św. Efreń, Hymny o ukrzyżowaniu*, ScrL 3(2011) s. 635-662; (d) z języka **armeńskiego**: *Pokuta Adama*, w: *Apokryfy Starego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, PSB, Warszawa 1999, s. 27-39. W przygotowaniu do druku jest już ukończony przekład z języka **aramejskiego** *Targum Neofiti* do Księgi Kapłańskiej w ramach serii „Biblia Aramejska”, a w planie... przekład eposu o Gilgameszu z komentarzem.

pionierskich podręczników do języków orientalnych, z których uczą się obecnie studenci na kierunkach teologicznych, orientalistycznych, filologicznych czy historycznych.² Na wykładach i lektoratach Ksiądz Profesor nie tylko przekazywał swoją ogromną wiedzę o literaturze orientalnej, wzory odmian, związki składniowe czy nowe słownictwo, ale nade wszystko pasję do nauki tych języków. I właśnie za to ten skromny przyczynek na temat języka aramejskiego jest wyrazem wielkiej wdzięczności wobec Dostojnego Księdza Jubilata.

*

Izraelici po zajęciu Ziemi Obiecanej, zgodnie z poleceniem Boga, mieli przy składaniu pierwocin przedstawić swój krótki rodowód historyczny (Pwt 26,5-9). Rozpoczyna się on od stwierdzenia: *'ārammī 'ōbēd 'ābī* – „mój ojciec był Aramejczykiem błędzącym”. To wyznanie podkreśla wędrowny tryb życia antenatów Izraela: Abrahama, Izaaka, Jakuba/Izraela. Każdy z tych patriarchów rzeczywiście przechodził z miejsca na miejsce, pokonując trasy, czasami idące w tysiące kilometrów na terenach Żyznego Półksiężycza. Określenie „błędzący” (w znaczeniu przechodzenia z miejsca na miejsce w różnych kierunkach) można przypisać także językowi aramejskiemu. Jego długa historia i wielka żywotność pozwoliła zawędrować mu w różne zakątki starożytnego Bliskiego Wschodu, a nawet przekroczyć te granice.³

1. ARAMEJSKI – JĘZYK CZY DIALEKTY?

Dokładnie patrząc, język aramejski oznacza grupę ściśle powiązanych ze sobą dialektów, które zaczęły pojawiać się od połowy IX w. przed Chr. (lub

² Zob. *Wprowadzenie do języka syryjskiego*, Studia Biblica 6, Kielce 2003; *Podstawy gramatyki języka ugaryckiego z dodatkiem wyboru tekstów i słownikiem*, Studia Biblica 13, Kielce 2006.

³ Rozwój historyczny języka aramejskiego podają: S. SEGERT, *Altaramäische Grammatik mit Bibliographie, Chrestomathie und Glossar*, Leipzig 1986³, s. 31-56; G. GARBINI – O. DURAND, *Introduzione alle lingue semitiche*, Brescia 1994, s. 47-56; K. TSERETELI, *Grammatica generale dell'aramaico*, Torino 1995, s. 5-19.

może nawet z końcem X w.) na terenach Syrii i Mezopotamii, a także Palestyny i Fenicji. Później stał się on dobrze znany także na terytoriach północnych, aż do dzisiejszego Kurdystanu i Armenii, a na wschodzie dotarł aż do Indii. Niektóre z tych dialektów uzyskały status niezależnych języków, a szczątkowo przetrwały nawet do czasów obecnych. Od początku aramejski stał się językiem konkurencyjnym dla nowohetyckiego, który stopniowo zaczął wówczas zanikać. Sukces w rozprzestrzenianiu się tego języka wynikał nie tylko ze sprzyjającej politycznej sytuacji na arenie międzynarodowej, ale także z uproszczonego sposobu jego zapisu. Alfabet aramejski, przejęty z alfabetu fenickiego, nie był pismem sylabicznym (jak funkcjonujący w tamtych czasach m.in. język akadyjski), lecz alfabetycznym. To spowodowało zmniejszenie ilości znaków, a więc ułatwiło zarówno sam zapis, jak i opanowanie umiejętności pisania i czytania. Przypuszcza się, że analogicznie do ówczesnych tradycji piśmienniczych (fenickiej, ugaryckiej, hebrajskiej lub akadyjskiej) również literatura aramejska była obfita w teksty mitologiczne, religijne, prawne, handlowe i historyczne. Zachowały się z tego jednak bardzo nieliczne świadectwa.

Język aramejski należy do wielkiej rodziny językowej określanej jako języki północno-semickie, w skład których wchodzi także inne języki: amorycki, ugarycki oraz tak zwane kananejskie (fenicki, hebrajski, moabski, ammonicki). Różnią się one od wyżej wymienionych języków pod pewnymi względami fonetycznymi, morfologicznymi i składniowymi.

Język aramejski ma ogromne znaczenie dla Biblii, ponieważ pewne jej fragmenty zostały napisane po aramejsku. W przypadku Starego Testamentu są to następujące teksty: Rdz 31,47 (dwa wyrazy); Jr 10,11 (piętnaście wyrazów); Ezd 4,8-6,18; 7,12-26; Dn 2,4-7,28.⁴ Nie ma więc księgi, która w całości zostałaby kanonicznie przekazana w tym języku. Obecny stan odkryć i badań pozwala przyjąć, że aramejski mógł być pierwotnym językiem Księgi Tobia-

⁴ Por. M. CARREZ, *Le lingue della Bibbia dai papiri alle bibbie a stampa*, Cinisello Balsamo 1990, s. 40.

sza⁵ i Judyty.⁶ Wcześniej to samo twierdzenie wysuwano względem Księgi Hioba⁷ i Koheleta.⁸ W Nowym Testamencie natomiast są pewne aramejskie słowa, wyrażenia lub zwroty zapisane w greckiej transkrypcji, np.: Mk 5,41; J 20,16; 1Kor 16,22; Ga 4,6. Znamienne jest to, że większość z nich pojawia się w mowie niezależnej. Niegdyś uważano, że Ewangelia Mateusza została pierwotnie napisana po aramejsku, a następnie przetłumaczona na grekę, stanowiąc „substrat synoptyczny”.⁹ Ważność języka aramejskiego dla studiów nad Starym i Nowym Testamentem przejawia się w tym również, że funkcjonował on nieprzerwanie jako język żywy przez cały okres historii biblijnej.

2. ARAMEJSKI – JĘZYK „BŁADZĄCY” W PRZESTRZENI

Określenie „aramejski” na oznaczenie języka, a także ludu, który się nim posługiwał, pochodzi od imienia *'Aram*. Występuje ono w tekstach akadyjskich i biblijnych. Na przykład, w Rdz 10, czyli w tak zwanej „tablicy narodów”, gdzie została przedstawiona genealogia antenatów różnych ludów i narodów, jest wymieniony Aram jako jeden z pięciu synów Seta, a następnie jest podana lista jego potomstwa (Rdz 10,22-23). Natomiast w inskrypcjach akadyjskich

⁵ Por. S. GRZYBEK, *Księga Tobiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, PŚST VI/1, Poznań 1963, s. 28-29; A. TRONINA, *Księga Tobiasza – Księga Judyty – Księga Estery. Tłumaczenie, wstęp i komentarz*, Biblia Lubelska, Lublin 2001, s. 8; J. ROSŁON, *W cieniu anielskich skrzydeł*, w: *Księgi historyczne Starego Testamentu. Część II: Dziejopisarstwo okresu judaistycznego*, WMWKB 3, red. J. Frankowski, Warszawa 2007, s. 130; M. WOJCIECHOWSKI, *Księga Tobiasza, czyli Tobita. Wstęp – przekład z oryginału, komentarz*, NKB.ST XII, Częstochowa 2005, s. 17-18.

⁶ Por. J. ROSŁON, *Wybawicielka Betulii*, w: *Księgi historyczne Starego Testamentu*, s. 147.

⁷ Por. J.A. SOGGIN, *Introduzione all'Antico Testamento. Dalle origini alla chiusura del Canone alessandrino*, Brescia 1987⁴, s. 477; A. TRONINA, *Aramejski Achikar i hebrajski Hiob*, w: *Pan moją mocą i pieśnią. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Tadeusza Brzegowego*, red. S. Hałas – P. Włodyga, Kraków 2006, s. 232-233; TENŻE, *Tekst Księgi Hioba w świetle rękopisów z Qumran*, w: *Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem*, red. H. Drawnel – A. Piwowar, Lublin 2009, s. 51-59.

⁸ Por. M. FILIPIAK, *Księga Koheleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, PŚST VIII/2, Poznań – Warszawa 1980, s. 28-30.

⁹ Por. J. HOMERSKI, *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, PŚNT III/1, Poznań – Warszawa 1979, s. 33-34; S. MĘDALA, *Dobra Nowina*, w: *Ewangelie synoptyczne*, WMWKB 8, red. J. Frankowski, Warszawa 2006, s. 46-47.

pochodzących z XIV w. przed Chr., a więc znacznie wcześniejszych od „tablicy narodów”, określeniami *'aḥlame*, *'armaje*, *'aram* zostały nazwane zachodnio-semickie plemiona koczownicze. Przechodziły one ze stepów Arabii Północnej na żyzne tereny Mezopotamii.¹⁰ W późniejszych inskrypcjach (np. stela Zakira [VIII w. przed Chr.]) rzeczownik Aram (*'rm*) oznacza kraj. Podobnie funkcjonowały przymiotniki *'armaj* i *'armijt*, występujące na papirusach z Elefantyny (V w. przed Chr.).

W Starym Testamencie określenie Aram oznacza duży obszar geograficzny, zwłaszcza rejon Damaszku i Mezopotamii Północnej. W tym przypadku pojawia się wyrażenie Aram-Naharaim, czyli „Aram pomiędzy dwoma rzekami” (Rdz 24,10; Pwt 23,5; 1Krn 19,6). Te terytoria (Syria i Mezopotamia) są najprawdopodobniej najstarszymi centrami osadniczymi Aramejczyków, poprzez których język aramejski rozprzestrzenił się na wschód i zachód.¹¹ Ciekawym świadectwem użycia aramejskiego jako *lingua franca* na starożytnym Bliskim Wschodzie jest krótka relacja z „Cyropaedii” Ksenofonta. Podczas zajmowania Babilonu „Cyrus rozesał oddział jeźdźców po ulicach i rozkazał wybić tych, którzy pozostawali na zewnątrz. Tym natomiast, którzy mówili po aramejsku (*tous syristi epistamenous*), rozkazał pozostać u siebie w domach, a jeżeli ktoś pozostawałby na zewnątrz, miał zostać zabity” (VII 5,31).

3. ARAMEJSKI – JĘZYK „BŁADZĄCY” W CZASIE

W rozwoju języka aramejskiego, utrzymującego się przez kilkanaście stuleci i funkcjonującego na różnych terenach starożytnego Bliskiego Wschodu, można wyodrębnić pewne etapy:¹²

¹⁰ Por. E. LIPIŃSKI, *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu*, Kraków 2013, s. 331-332.

¹¹ Por. DE L. O'LEARY, *Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Amsterdam 1969, s. 13.

¹² Jest to najczęściej przyjmowany podział czasowy. Por. J.A. FITZMYER, *The Phases of Aramaic Language*, w: *A Wandering Aramean: Collected Aramaic Essays*, SBL 25, Missoula 1979, s. 57-84; M. GUINAN, *Aramaic, Aramaism*, w: *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, v. 2, ed. K. Doob Sakenfeld, Nashville 2006, s. 228-230. Inne przedziały czasowe podaje: S. KAUFMAN, *Aramaic*, w: *The Semitic Languages*, ed. R. Hetzron, New York 1997, s. 114-118: 850-612 przed Chr. – aramejski stary, 600-200 r. przed Chr. – aramejski imeprialny/oficjalny,

- (1) aramejski stary (925-700 przed Chr.)
- (2) aramejski oficjalny (700-200 przed Chr.)
- (3) aramejski środkowy (200 przed Chr. – 200 po Chr.)
- (4) aramejski późny (200-1200 po Chr.)
- (5) aramejski współczesny.

Ten ogólny podział wynika z chronologii i geografii funkcjonowania języka aramejskiego. Na każdym z tych etapów ulegał on pewnym przekształceniom i rozwojowi, o czym świadczą zachowane świadectwa epigraficzne.

3.1. Fazy rozwoju języka aramejskiego

3.1.1. Aramejski stary (925-700 przed Chr.)

Od początku tego okresu Aramejczycy stanowili znaczącą siłę na terenach Syro-Palestyny. Prowadzili oni wojny z sąsiednimi państwami w celu poszerzenia granic swojego państwa. To wpłynęło, że z biegiem czasu ich język stał się językiem dyplomacji. Jedną z przyczyn było rozproszenie się ludności aramejskiej (względnie mówiącej tym językiem) po różnych terenach Żyźnego Półksiężycza, to znaczy od Egiptu do Mezopotamii. Przesiedlenia podbitych narodów należały do strategii politycznej Imperium Asyryjskiego.

Do najwcześniejszych tekstów, które zaczęły powstać w okresie podzielenia monarchii, należą inskrypcje zapisane na kamieniu, glinie i innych trwałych materiałach. Dostarczają one wiele cennych informacji dla lepszego zrozumienia tekstów Starego, w nawet Nowego Testamentu. Pierwotnie język aramejski używał alfabetu kananejskiego lub fenickiego, ale od połowy VIII w. przed Chr. zaczął wyodrębniać się właściwy dla niego alfabet. Zachowane teksty odzwierciedlają trzy różne dialekty: północny (nazwany także ja'udyckim), wschodni i zachodni. Pierwszy z wymienionych reprezentują inskrypcje z Hadadu i Panamu; wschodni – dwujęzyczna inskrypcja (zapisana w języku akadyjskim i ara-

200 r. przed Chr. – 250 r. po Chr. – aramejski środkowy, 200-1200 r. – aramejski późny/klasyczny. Podobnie: TENŽE, *Languages. Aramaic*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, v. 4, ed. D. Freedman, New York 1992, s. 171-174.

mejskim) z Tell Fecherije datowana na połowę IX w. przed Chr. Dialekt zachodni języka aramejskiego z tego okresu jest poświadczony przez liczniejsze teksty. Zalicza się do niego: stelę z Melqart, stelę króla Zakira, która opisuje, jak bóg cudownie ocalił króla przed wrogami, inskrypcje z Sefiry, Tell Dan i Bar-Rakkab oraz znaną nad Jordanem inskrypcję z Tell Deir ‘Alla (ok. 800 r. przed Chr.), opisującą wizję znanego z Lb 22-24 Balaama.

3.1.2. Aramejski oficjalny (700-200 przed Chr.)

Rozwój Imperium Asyryjskiego w VIII w. przed Chr. dokonał wielkich przeobrażeń na starożytnym Bliskim Wschodzie, także pod względem językowym. Asyryjczycy zaczęli używać aramejskiego wraz ze swoim dialektem języka akadyjskiego. To przyczyniło się do szerokiego rozpowszechnienia się języka i pisma aramejskiego. Był on używany w dokumentach, a także na pieczęciach, odważnikach i handlowych rejestrach. Stał się więc językiem międzynarodowym, co potwierdza starotestamentowy epizod pod murami Jeruzolimy. Wysłannicy króla Ezechiasza proszą asyryjskiego urzędnika, aby nie mówił do nich po hebrajsku, lecz aramejsku, ponieważ jest to znany im język (2Krl 18,26; Iz 36,11). W takim użyciu funkcjonował on z powodzeniem nawet po upadku Imperium Asyryjskiego (612 r. przed Chr.). Przykładem tego może być list Adona, króla filistyńskiego, który poprosił faraona o pomoc w walce przeciwko Babilończykom.

Język aramejski także rozwijał się po kolejnym przełomie, który dokonał się w 539 r. przed Chr., czyli po przejściu władzy przez Persów. Stał się on już oficjalnym językiem, zwłaszcza w dokumentach urzędowych. Jego szeroki zasięg obejmował: Egipt, Arabię, Syrię, Palestynę, wschodnią część Azji Mniejszej, Mezopotamię, Armenię aż po Indie. Do naszych czasów zachowała się jedynie niewielka część tej ogromnej literatury. Większość pochodzi z Egiptu. Tamtejszy słuchy klimat dobrze służył przetrwaniu dokumentów zapisanych na papirusach i skórze. Szczególnie ważnymi świadectwami są listy Arsamesa, perskiego satrapy panującego w Egipcie w latach 411-408 przed

Chr., oraz papirusy z żydowskiego garnizonu na Elefantynie, datowane na 495-399 przed Chr. Zawierają one bogaty materiał piśmienniczy: urzędowe listy, dokumenty prawne i administracyjne, a także archiwa rodzinne. Opisują także przebieg praktyk religijnych, jak Pascha i świętowanie szabatów. Jest tam także wspomniana świątynia Jahwe, która znajdowała się na tej wyspie.¹³ Innym bardzo ważnym i niezwykle ciekawym świadectwem jest „Mądrość Achikara” – utwór mądrościowy zawierający liczne przysłowia obramowane tekstem narracyjnym. Stał się on wręcz wzorem poematów dydaktycznych w różnych tradycjach starożytnego Bliskiego Wschodu.¹⁴

W tym okresie nastąpił powrót Izraelitów z niewoli babilońskiej (od 536 r. przed Chr.). Interesującym pod tym względem świadectwem biblijnym jest przekazana przez Księgę Ezdrasza korespondencja w języku aramejskim informująca o przebiegu odbudowy świątyni w Jerozolimie (Ezd 4,8-6,18; 7,12-26). Jej słownictwo i epistolarny styl przemawiają za ich autentycznością.

Język aramejski tego okresu, pomimo wielkiej rozpiętości czasowej (ok. 500 lat) oraz geograficznej (od Egiptu i Turcji aż po Indie), odznacza się wyjątkową homogenicznością. Choć występowały lokalne dialekty, to jednak zarówno język, jak i ortografia rozwijały się jednolicie przez stulecia.

3.1.3. Aramejski środkowy (200 przed Chr. – 200 po Chr.)

Nowy etap w rozwoju i rozprzestrzenianiu się języka aramejskiego wynikał z kolejnego przełomu, jaki się dokonał na starożytnym Bliskim Wschodzie, a mianowicie ekspansji Aleksandra Wielkiego (356-323). Wyruszając na wschód rozpoczął on podbój Imperium Perskiego w celu rozszerzenia granic swojego państwa. Wiązało się to także z narzuceniem kultury hellenistycznej. Nastąpiła wówczas konfrontacja języka aramejskiego z greckim. Język Hellenów zaczął stopniowo dominować, rozszerzając się na terenach całego imperium. Wszedł on w sferę administracji i handlu. Greka jednak nie wyparła

¹³ Por. A. AZZONI, *Elephantine papyri*, w: *The Interpreter's Dictionary*, v. 2, s. 236-237.

¹⁴ Por. A. TRONINA, *Aramejski Achikar i hebrajski Hiob*, s. 231-238; TENŻE, *Historia i przysłowia Achikara*, w: *Apokryfy syryjskie*, oprac. A. Tronina – M. Starowieyski, Kraków 2011, s. 11-83.

całkowicie języka aramejskiego, który w dalszym ciągu skutecznie funkcjonował wewnątrz lokalnych wspólnot, jak i pomiędzy nimi. Te mniejsze środowiska wpływały na zróżnicowanie leksykalne i gramatyczne aramejskiego z poprzedniego okresu.

Rozwinęły się wówczas niezależne dialekty aramejskie. Ich świadkami są teksty z tego okresu. Można je podzielić na dwie grupy, stosując kryterium podziału geograficznego. Pierwsza grupa jest reprezentowana przez epigraficzne świadectwa z północnej Arabii. Na szczególną uwagę zasługują tutaj inskrypcje nabatejskie. Prawie wszystkie mają charakter religijny, choć także zostały znalezione dokumenty prawne. Datowane są one na lata 190 przed Chr. – 150 po Chr. Większość z nich pochodzi z Petry, która była stolicą Nabatei. Terytorium tego królestwa obejmowało dawne ziemie Edomitów i Moabitów – ludów znanych ze Starego Testamentu. Nabatejczycy wypracowali własne pismo, z którego później rozwinął się alfabet arabski.

Druga grupa to język aramejski palestyński. Największa ilość tekstów spisanych w tym dialekcie to pisma znad Morza Martwego, zwłaszcza z Qumran i Wadi Murabba'at. Około 25% tych tekstów zostało napisanych w języku aramejskim. Największe znaczenie mają: Apokryf do Księgi Rodzaju oraz Targum do Księgi Hioba. Inne zachowane teksty reprezentujące ten dialekt to: (1) literatura apokryficzna (np. Księgi Henocha); (2) różne inskrypcje, które zachowały się na ossuariach, kamieniach nagrobnych i monetach; (3) słowa, wyrażenia lub frazy w Nowym Testamencie i u Józefa Flawiusza; (4) listy i dokumenty z czasów powstania Szymona Bar Kochby (132-135 po Chr.). Najważniejszym jednak tekstem dla studiów biblijnych z tego okresu jest aramejska część Księgi Daniela (Dn 2,4-7,28). Dialekt palestyński najprawdopodobniej funkcjonował także jako język mówiony w czasach Jezusa.¹⁵ Jego pismo stało się podstawą dla zapisu kwadratowego spółgłosek hebrajskich.

Ogromna ilość inskrypcji datowanych na lata 44 przed Chr. – 272 po Chr. została odnaleziona w Palmyrze – oazie położonej na skrzyżowaniu dróg handlowych w północnej części Pustyni Syryjskiej. Są to głównie napisy dedyka-

¹⁵ Por. W. CHROSTOWSKI, *Sytuacja językowa na terenie Palestyny w epoce przedchrześcijańskiej*, PP 247 (1985) 4, s. 46-61.

cyjne lub nagrobne. Wiele z tych inskrypcji jest dwujęzyczna – obok aramejskiego tekstu został podany grecki przekład. Ponadto, są tu zauważalne zapożyczenia z bardzo wielu języków: akadyjskiego (babilońskiego), fenickiego i arabskiego.

Pod koniec tego okresu jeszcze dalej na północ, w okolicach Edessy (dziś Urfa w południo-wschodniej Turcji), zaczął się wyłaniać dialekt, który dał początek językowi syryjskiemu. W tym „starosyryjskim” piśmie powstały inskrypcje wotywnie i pogrzebowe. Natomiast na wschodzie z Hatry (oaza w okolicach dawnego Aszszur w Mezopotamii) pochodzą napisy będące dedykacjami. Są one datowane na I-III w. po Chr. Wszystkie one reprezentują język aramejski w okresie środkowym.

3.1.4. Aramejski późny (200-1200)

Z tego długiego okresu pochodzi bardzo dużo świadectw spisanych. Język aramejski stopniowo zawężał swój zasięg, ograniczając się na terenie starożytnego Bliskiego Wschodu do trzech głównych obszarów: Babilonia, Syria i Palestyna. Każde z nich wytworzyło swój własny jeżeli nie dialekt, to przynajmniej odmianę dotyczącą zarówno języka, jak również jego zapisu. Decydowały o tym już nie względy polityczne, lecz religijne. W Palestynie (tradycja zachodnia) aramejski był używany przez Żydów, Samarytan i chrześcijan. Jednak każda z tych wspólnot miała niejako „swoją” własny język. To stanowiło o odrębności i tożsamości religijnej, która była reprezentowana nie tylko przez właściwą sobie literaturę, ale także księgi święte. Tradycja wschodnia jest z kolei reprezentowana przez język mandejski – kolejny dialekt aramejskiego.

Tradycja palestyńska (zachodnia), patrząc na kręgi religijne z jej obszaru, dzieli się na trzy grupy. Pierwsza z nich to aramejski-palestyński żydowski. Jest to język, w którym pisano targumy (np. Neofiti, Onqelos, Jonatana), Talmud Palestyński oraz midrasze.¹⁶ Druga grupa to aramejski-palestyński chrześci-

¹⁶ Por. W. CHROSTOWSKI, *Najstarsze zapisy Biblii aramejskiej (targumy)*, PP 262 (1989) 3, s. 394-411; S. JĘDRZEJEWSKI, *Targumy – tłumaczenia hebrajskiej Biblii*, w: *Rozumienie Biblii*, red. T. Jelonek, Kraków 2006, s. 41-58.

jański. Oprócz kilku zachowanych inskrypcji ogromne znaczenie mają przekłady Biblii. Rzecz znamienna, że dokonywano ich w tym przypadku przede wszystkim z Septuaginty. W chrześcijańskich wspólnotach posługujących się tym dialektem były także opracowywane na potrzeby liturgiczne lekcjonarze, mowy i utwory o charakterze biograficznym. Pisane one były w jednej z form alfabetu syryjskiego. Samarytanie skupieni wokół góry Garizim to trzecia grupa językowa tego obszaru. Wytworzyli oni odrębny alfabet. Najważniejszym świadectwem ich języka jest Pięcioksiąg Samarytański, który jest krótszy od obecnie znanego hebrajskiego oryginału. W tej wspólnocie powstały także targumy, kroniki, mowy oraz poezja liturgiczna.¹⁷

Centralny obszar funkcjonowania tego języka to Syria. Wyodrębnił się tu aramejski dialekt, który można uznać za osobny język – język syryjski, który ma ogromne znaczenie dla literatury wczesnochrześcijańskiej. Jego głównym ośrodkiem była Edessa. Od IV w. stała się ona znaczącym centrum syryjskich chrześcijan. Powstała tam bardzo ważna szkoła teologiczna, która nie ustępowała swoim wpływem tak wielkim ośrodkom, jak Aleksandria czy Antiochia. Jej teolodzy brali aktywny udział w ówczesnych dyskusjach religijnych. Ten prężny ośrodek teologiczny zaowocował wielką spuścizną pisarską. Dlatego w języku syryjskim powstało więcej dzieł niż w innych dialektach języka aramejskiego i mają one największy zakres literacki. To właśnie w języku syryjskim powstało najwięcej przekładów Starego i Nowego Testamentu. Najbardziej znanym z nich jest Peszitta. Niemniej popularne i wykorzystywane w liturgii były: *Syrohexapla*, *Diatessaron*, *Vetus Syriaca*, *Filokseniana*, *Harklea*.¹⁸ Inne wielkie dzieła pisarzy syryjskich to: komentarze biblijne, homilie i mowy, dzieje apostołów, akta męczenników, żywoty świętych, dzieła ascetyczne i duchowe, kroniki i księgi historyczne, religijne i świeckie teksty prawne, przekłady dzieł filozofów (zwłaszcza greckich), traktaty naukowe (medyczne, matematyczne, astronomiczne, chemiczne, geograficzne), rozprawy retoryczne, gramatyki oraz poezja.

¹⁷ Por. J. MACDONALD, *The Theology of the Samaritans*, NTL, London 1964, s. 40-49.

¹⁸ Por. P. DIRKSEN, *La Peshitta dell'Antico Testamento*, SB 103, Brescia 1993, s. 103-106; S. BROCK, *The Bible in the Syriac Tradition*, GH 7, Piscataway 2006², s. 23-37; J. ŻELAZNY, *Zarys literatury patrystycznej kręgu języka syryjskiego*, OCC.M 2, Kraków 2011, s. 208-217.

Wschodnia tradycja języka aramejskiego rozwinęła się w dwu różnych wspólnotach. Pierwsza z nich to dialekt używany przez Żydów, którzy przebywali w Mezopotamii od czasów niewoli babilońskiej (VI w. przed Chr.). Jest to więc aramejski-babiloński żydowski. Jego głównym świadectwem jest Talmud Babiloński. Drugim bardzo ważnym dialektem z tego okresu jest język mandejski. Był on używany przez Mandejczyków, czyli gnostycką sektę. Oni także stworzyli własną formę zapisu.

Pomimo wzrastania dialektów, które bardzo często tylko w niewielkim stopniu różniły się między sobą,¹⁹ aramejski w pierwszych wiekach po Chrystusie był w użyciu. Ta sytuacja znacznie się zmieniła w VII w., a więc z pojawieniem się i rozwojem Islamu na terenie Bliskiego Wschodu. Aramejskie dialekty szybko i skutecznie były wypierane przez arabski, który był wprowadzany, czy wręcz narzucany, jako język mówiony i pisany w aspekcie zarówno politycznym, ekonomicznym, jak i religijnym. Od tego czasu aramejski stopniowo stawał się językiem uczonych i wtajemniczonych. Był on także używany w liturgii.

3.1.5. Aramejski współczesny

W Syrii, Turcji, Iraku i Iranie można i dziś spotkać wspólnoty, które posługują się aramejskim jako językiem mówionym. Funkcjonuje on w różnych wspólnotach religijnych: żydowskiej, samarytańskiej, chrześcijańskiej, mandejskiej i muzułmańskiej. Na szczególną uwagę zasługuje pod tym względem chrześcijańska wioska Ma'lula, położona na północny-wschód od Damaszku (Syria). Powszechnie uważa się, że tamtejsza wspólnota mówi tym dialektem języka aramejskiego, który był używany w Palestynie w czasach Jezusa Chrystusa. Nierzadko jest to także język lokalnych wspólnot emigracyjnych, które ratując się przed prześladowaniami ucieczką ze swoich rodzimych terytoriów, znajdują schronienie w Europie (np. w Skandynawii) lub Stanach Zjednoczonych. Używane przez nie dialekty są jednak pod znacznym wpływem miej-

¹⁹ O wiele częściej pojawiały się różnice w formie zapisu.

scowych języków, np. arabskiego, tureckiego, kurdyjskiego. Ostatecznie więc odmiany aramejskiego współczesnego jest trudno sklasyfikować.²⁰

4. FORMY ZAPISU

Alfabet aramejski stanowi jedną z odmian pisma północno-semickiego, czyli alfabetu fenickiego. Składa się on z 22 znaków, będących oznaczeniem tylko dla spółgłosek. To pismo rozprzestrzeniło się razem z językiem mówionym na Bliskim Wschodzie. Zapis spółgłoskowy ulegał stopniowym przekształceniom. Widoczne są bowiem pewne różnice w zależności od rejonu geograficznego, z którego pochodzą odnalezione świadectwa epigraficzne.

Język aramejski wykształcił dwa typy pisma: monumentalne oraz kursywę. Pierwszy był używany do sporządzania napisów na kamieniu i charakteryzował się prostą formą uzależnioną bardzo często od cech używanego materiału. Kursywą natomiast posługiwano się na papirusach i skorupach glinianych (ostraka). Jest ona rozwinięciem i uproszczeniem pisma pierwszego typu. Tak wykształciła się „kursywa judeoaramajska”, za pomocą której zostały spisane zwoje aramejskie (jak również hebrajskie) z Qumran (III-I w. przed Chr.).

Alfabet aramejski nie posiada samogłosek. Dla oznaczenia samogłosek długich używano określonych spółgłosek (tzw. *matres lectionis*). Posługiwanie się specjalnymi znakami (np. kombinacja kropek i kresek) dla oznaczenia obecności samogłosek pojawiło się w języku aramejskim dość późno (V-VI w. po Chr.).

Największą ewolucję pismo aramejskie przeszło po upadku imperium perskiego, przekształcając się w wiele form. Niektóre odmiany zostały zaadaptowane przez inne języki semickie: np. hebrajski, nabatejski (uznawany za prototyp arabskiego), palmyreński i mandejski. Inne zostały wchłonięte przez języki niesemickie, jak średnio-irański (partyjski, pahlewicki). Z pisma aramejskiego wywodzą się również tradycje piśmiennicze innych ludów Wschodu (np.: pismo sogdyjskie, ujugurskie, mongolskie, mandżurskie). Przypuszcza się, że pewne formy języka aramejskiego stoją u podstaw także niektórych

²⁰ Por. O. JASTROW, *The Neo-Aramaic Languages*, w: *The Semitic Languages*, s. 334-377.

pism Kaukazu (alfabet ormiański, gruziński). Szczególna forma języka aramejskiego jest udokumentowana przez teksty odnalezione w Armazi (Gruzja). Tamtejsze pismo prezentuje kolejną ewolucję pisma aramejskiego używaną przez kancelarię imperium perskiego i ukazuje szczególną bliskość z pismem z Palmiry. Na szczególną uwagę zasługuje pismo syryjskie, dzięki któremu dotarły do nas dzieła literackie o różnym charakterze. Stanowi ono odgałęzienie alfabetu aramejskiego. Podobnie jest w przypadku pisma mandejskiego. W odróżnieniu od innych alfabetów semickich uwzględnia ono samogłoski dzięki zastosowaniu przeznaczonych do tego liter przy zachowaniu niezmięnionej liczby znaków spółgłoskowych (także 22 litery).

Na koniec, mówiąc o piśmie aramejskim należy zauważyć jego zastosowanie w przepisywaniu tekstów z innych języków. Zachodzą tutaj dwa przypadki: zapisywanie słów aramejskich za pomocą pisma aramejskiego, ale odczytując tekst w innym języku (pismo heterograficzne) i użycie pisma aramejskiego w celu zapisania tekstu obcojęzycznego (transkrypcja). W tym drugim przypadku posługiwano się m.in. alfabetem syryjskim w celu spisania tekstów w języku arabskim (*garšuni*), aramejskim używanym przez chrześcijan z Palestyny lub tureckim używanym przez chrześcijan z Azji Centralnej.

5. ARAMEIZMY

Arameizmy są to językowe ingerencje języka aramejskiego w słownictwo i syntaksę innych języków. Dla studiów biblijnych szczególnie ważne są wpływy na języki hebrajski i grecki. Takie wpływy świadczą o wzajemnym przenikaniu się tych języków. Hebrajski i aramejski funkcjonowały równolegle przez stulecia w czasach Starego Testamentu. Znajomość aramejskiego utrzymała się także w czasach greckich, a potem rzymskich. Arameizmy wchodziły w użycie nie tylko w mowie żywej. Zaczęły się one pojawiać także podczas pracy nad przekładami. Kiedy bowiem tłumaczono na hebrajski czy grecki teksty, których *vorlage* mogło być napisane po aramejsku lub przekazywane ustnie w tym języku, zostawiano pewne charakterystyczne wyrażenia czy kon-

strukcje składniowe jako swego rodzaju kalki językowe. W ten sposób są one obecne w Starym i Nowym Testamencie.

5.1. Stary Testament

Arameizmy występujące w biblijnym hebrajskim są zauważalne już w bardzo dawnych tekstach Starego Testamentu. Były one wykorzystywane w kolejnych etapach powstawania i formowania się ksiąg biblijnych, aż do przejścia w przypadku Księgi Ezdrasza i Księgi Daniela do pisania w tym języku.²¹ Rzecz znamienna, że w przypadku najstarszych tekstów arameizmy występują głównie w tekstach poetyckich, np. „Pieśni Mojżesza” (zob. *rmh* w Wj 15,1). Odzwierciedlają one wówczas archaiczność języka świadomie wprowadzoną przez autorów tych tekstów.²²

Inną charakterystyczną grupą Starego Testamentu, w której pojawiają się arameizmy, są teksty sapiencjalne. Dotyczy to zwłaszcza Księgi Przysłów, Księgi Hioba i Księgi Koheleta. Ich mądrościowa tradycja (ustna i pisana) może się wywodzić z kultury aramejskiej. W tak znanej i przekazywanej formie została ona zaadoptowana przez mędrców Izraela w tworzeniu ksiąg w języku hebrajskim. Przykładem arameizmów w tej tradycji są: (1) słownictwo, np. *m^edīnā* – „prowincja” (por. Koh 2,8; 5,7 z Ezd 4,14; Dn 2,48), *ra'jôn* – „dążenie/pogoń” (por. Koh 1,17; 2,22 z Dn 2,29; 4,16); (2) wyrażenia, np. *lāmmā lī* – „co mnie” (Hi 30,2), *'al-dibrat* – „z powodu” (por. Koh 3,18; 7,14 z Dn 2,30; 4,14); (3) składnia, np. bardzo rzadkie użycie *waw conversivum* w Księdze Koheleta.

Wpływy języka aramejskiego na hebrajszczyznę biblijną można także zaobserwować w księgach biblijnych wywodzących się z tradycji północnej Izraela. Bliskie sąsiedztwo królestwa Aramu oraz swobodniejszy przepływ obcej ludności w tej części zaowocował większym wpływem aramejskiego

²¹ Bardzo szerokie omówienie arameizmów w ST przedstawia R. WILSON, *Aramaisms in the Old Testament*, PTR 23 (1925) s. 234-266.

²² Por. A. HURVITZ, *Hebrew and Aramaic in the Biblical Period: The Problem of 'Aramaism' in Linguistic Research on the Hebrew Bible*, w: *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology*, ed. I. Young, JSOTSup 369, New York 2003, s. 29-30.

na hebrajski w Królestwie Północnym niż w Judzie. Przykładem może być czterokrotne użycie sufiksu zaimka dzierżawczego dla drugiej osoby liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego w 2Krl 4,2-7 (*l'kî, šekēnākî, nišjēkî, bēnēkî*).²³ Innym tekstem jest 2Krl 6,8-23, w którym pojawia się słownictwo i wyrażenia o zabarwieniu aramejskim (*taḥānôt* – w.8, *miššēlānū* – w. 11, *zōh* – w. 19). W Starym Testamencie są też teksty, w których Aramejczycy odgrywają znaczącą rolę (2Krl 5,1-27). Użycie arameizmów bądź zastosowanie cech tego języka dodaje wtedy ówczesnego kolorytu i wiarygodności w narracji.

Oprócz waloru językowego zastosowanie arameizmów pomaga także w dacie tekstów, w których są one użyte. Stanowią one bowiem odbicie funkcjonowania i wzajemnego przenikania się języków. Tak jest w przypadku Księgi Koheleta i Księgi Jonasza.²⁴

5.2. Nowy Testament

W Nowym Testamencie są pewne aramejskie słowa, wyrażenia lub zwroty zapisane w greckiej transkrypcji. Pojedyncze słowa to: *abba* – „ojciec” (rzeczownik użyty w formie *vokativu*, por. Mk 14,36; Rz 8,15; Ga 4,6), *mamōnas* – „bogactwo” (Mt 6,24; Łk 16,9.11.13), *effatha* – „bądź otwarty” (Mk 7,34), *messias* – „namaszczoney” (J 1,41; 4,25); wyrażenia: *rabbuni* – „mój wielki” (Mk 10,51; J 20,16), *maranatha* – „Panie nasz, przyjdź” (1Kor 16,22),²⁵ *boanērges* – „synowie gromu” (Mk 3,17), (*h*)*ōsanna* – „zbaw, proszę” (Mt 21,9.15; Mk 11,9.10; J 12,13); zwroty: *talitha koum* – „dziewczynko, wstań” (Mk 5,41), *elōi elōi lama sabachthani* – „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił” (Mk 15,34). Rzecz znamienna, że wszystkie te fragmenty stanowią zacytowane wypowiedzi. W przypadku Ewangelii są to słowa Pana Jezusa lub zwroty skierowanego do Niego. W Nowym Testamencie występują także imiona własne

²³ Te formy w *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (wyd. 5) zostały podane jako *ketib*.

²⁴ Por. C. DAVIS, *Dating the Old Testament*, New York 2007, s. 540-543.

²⁵ Lub „Pan nasz przyjdzie”. Różnica w tłumaczeniu wynika z przyjętego podziału wyrażenia *maranatha*: *marana tha* – *maran atha*. Por. J.A. FITZMYER, *The Aramaic Language and the Study of the New Testament*, JBL 99 (1980) s. 13; A. TRONINA, *Maranatha*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 11, Lublin 2006, k. 1212-1213.

osób i miejsc, np.: *Kēfas* (J 1,42; 1Kor 1,12; 3,22; 9,5; 15,5; Ga 1,18; 2,9.11.14), *Tabita* (Dz 9,36.40), (*h*)*Akeldamach* (Dz 1,19), *Gabbatha* (J 19,13), *Golgotha* (Mt 27,33; Mk 15,22; J 19,17). Powyższe zestawienie pozwala zauważyć, że najwięcej arameizmów występuje w Ewangelii Markowej.²⁶

Na osobną uwagę zasługuje greckie wyrażenie *hyios anthropou* – „Syn Człowieczy”. Jest to odpowiednik aramejskiego *bar 'ēnāš* (Dn 7,13). W pierwszym rzędzie to określenie odnosiło się do człowieka (dystrybucyjnie lub kolektywnie). W Nowym Testamencie wyrażenie „Syn Człowieczy” nabrało szczególnego znaczenia. W zdecydowanej większości wystąpień Jezus odnosi je do siebie. Stanowi ono tytuł mesjański, który wskazuje na Jego człowieczeństwo i posłannictwo.²⁷

PODSUMOWANIE

Historia języka aramejskiego jest niezwykła. Narodził się on na początku pierwszego tysiąclecia przed Chr. w centralnej części Bliskiego Wschodu, a następnie bardzo szybko rozprzestrzenił się na całym terenie Żyznego Półksiężycy, ewoluując w różnych dialektach nawet do czasów obecnych. Przez kilka stuleci był on językiem dyplomacji i królewskich archiwów oraz stosunków handlowych. Ułatwiona forma zapisu przyczyniła się do rozpowszechnienia pisma. Świadcami tego są liczne inskrypcje, zwoje i papirusy o bardzo zróżnicowanej tematyce i formie. Żywotność aramejskiego objawiła się także w tym, że stał się on językiem świętym. Nie tylko pewne fragmenty Starego oraz pojedyncze zdania czy słowa Nowego Testamentu zostały w nim spisane, ale ponadto był to język, którym mówiono w Palestynie za czasów Jezusa Chrystusa.

²⁶ Por. J. CZERSKI, *Wpływ języka hebrajskiego i aramejskiego na nowotestamentalną grekę*, w: *Frazeologia a religia*, red. A. Lewicki – W. Chlebda, Warszawa 1997, s. 335-341.

²⁷ Por. J.A. FITZMYER, *The Aramaic Language*, s. 20-21; A. YARBRO COLLINS, *Son of Man*, w: *The Interpreter's Dictionary*, v. 5, s. 341-348.

~

ARAMAIC. LINGUA FRANCA OF THE ANCIENT NEAR EAST
(summary)

Aramaic is the ancient language of the Semitic family group. From ninth century BC and onward, it and its script had become the international language of diplomacy and commerce. Aramaic is dated into five periods: (1) 925-700 – Old Aramaic, (2) 700-200 – Official/Imperial Aramaic, (3) 200 BC–200 AD – Middle Aramaic, (4) 200-1200 – Late Aramaic, (5) 1200–to our time – Modern Aramaic. It was used in both the Old Testament (Gen 31:47; Jer 10:11; Ezra 4:8-6:18; 7:12-26; Dn 2:4-7:28) and the New Testament (e.g. Mk 5:41; 15:34; 1Kor 16:22). Aramaic also has supplied important non-biblical texts of various kinds throughout the whole biblical period. It was a spoken language in the time of Jesus Christ as well.

Słowa kluczowe: aramejski język, dialekty języka aramejskiego, filologia biblijna, inskrypcje, starożytny Bliski Wschód.

Keywords: Aramaic, dialects of Aramaic, biblical philology, inscriptions, the Ancient Near East.

Bibliografia:

- DE O'LEARY L., *Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Amsterdam 1969.
- FITZMYER J.A., *The Phases of Aramaic Language*, w: *A Wandering Aramean: Collected Aramaic Essays*, SBL 25, Missoula 1979, s. 57-84.
- CHROSTOWSKI W., *Sytuacja językowa na terenie Palestyny w epoce przedchrześcijańskiej*, PP 247 (1985) 4, s. 46-61.
- SEGERT S., *Altaramäische Grammatik mit Bibliographie, Chrestomathie und Glossar*, Leipzig 1986³.
- CHROSTOWSKI W., *Najstarsze zapisy Biblii aramejskiej (targumy)*, PP 262 (1989) 3, s. 394-411.
- GARBINI G. – DURAND O., *Introduzione alle lingue semitiche*, Brescia 1994.

- CZERSKI J., *Wpływ języka hebrajskiego i aramejskiego na nowotestamentalną grekę*, w: *Frazeologia a religia*. red. A. Lewicki – W. Chlebda, Warszawa 1997, s. 335-341.
- HURVITZ A., *Hebrew and Aramaic in the Biblical Period: The Problem of 'Aramaismus' in Linguistic Research on the Hebrew Bible*, w: *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology*, ed. I. Young, JSOTSup 369, New York 2003, s. 29-30.
- GUINAN M., *Aramaic, Aramaism*, w: *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, v. 2, ed. K. Doob Sakenfeld, Nashville 2006, s. 228-230.
- LIPIŃSKI E., *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu*, Kraków 2013.